

92 100
אמא

דברי עיון וחינוך

יהודה שורץ

מקורות ממחשבת חז"ל כפרקי מבוא בהוראת מחשבת ישראל

א

ספרות חז"ל משמשת כחומר עיקרי להוראה וחינוך תלמידינו בבית הספר הממלכתי דתי. מקצועות כמו משנה והלכה, תלמוד ומדרש, מהווים שלד מרכזי של תוכנית לימודי הקודש הן בכיות והן באיכות. מקצוע מחשבת ישראל משתלב אף הוא במסגרת לימודי הקודש, ותפקידו לחזק את אמונתם והכרתם הדתית של התלמידים, כמו גם להקנות להם כלים להתמודדות עם מקורות ההגות היהודית, לתקופותיה ולסוגיה הספרותיים השונים. ספרות המחשבה היהודית נשענת כידוע על התניין ומפרשיו, ועל ספרות חז"ל. החטיבות המרכזיות במחשבת ישראל הם: א. מחשבת חז"ל. ב. מחשבת ימי הביניים. ג. מחשבת העת החדשה. (חלוקה זאת בוודאי איננה היחידה האפשרית, והיא נעשית רק לצורך הדיון שיליין) בתוכנית הלימודים של משרד החינוך לבתי הספר העל יסודיים הדתיים מוצעות יחידות כינון הכוללות מקורות מספרות ימי הביניים ואילך. אין בתוכנית מקורות מספרות חז"ל. עורכי התוכנית נשענים כנראה על ההנחה שלתלמיד בבית הספר הדתי ידיעות מספיקות בטפרות חז"ל, במשנה, בתלמוד ובמדרש. הידיעות הללו מקיפות לא רק את תחומי ההלכה המהווים את השלד העיקרי של ספרות חז"ל, אלא גם את תחומי האמונה וההגות המשולבים בספרות חז"ל. ההנחה היא כנראה שבמקצועות התורה שבעל פה, מתקיימים דיונים מזדמנים בהתאם לאופיים של המקורות גם בשאלות של השקפה דתית, של מוסר ועיון, של אמונה ומחשבה, בכל פעם שנתקל במהלך הלימוד במקור מתאים. מסתבר על פי הנחות אלה שהעיסוק במחשבת ישראל יכול להתרכז במקורות מספרות ימי הביניים ואילך, ואין צורך לעסוק באופן שיטתי במחשבת חז"ל. דומה שיש נימוקים אחדים שבגללם כדאי לכלול מקורות מומחשת חז"ל בתוכנית הלימודים במחשבת ישראל, ולא להסתפק בחומר מהגות ימי הביניים ואילך. המקורות המתאימים מספרות חז"ל עשויים לשמש מבוא למחשבת ישראל, ומתיחה ללימוד עיוני שיטתי, שיכניס את התלמידים להיכל המחשבה היהודית בדרך הדרגתית, יעילה ואולי אף מעניינת יותר.

B

1. התוכנית התפרסמה לפני למעלה מעשר שנים. היא מכונה "הצעת תוכנית לימודים למוסדות העל יסודיים הדתיים במחשבת ישראל". התוכנית כוללת שבע יחידות לימוד. חמש יחידות ערוכות על פי כתבי ההוגים לחקפומיהם. שתי יחידות ערוכות לפי נחשאים. כן התפרסמה בשנת תשכ"ה חוברת המכונה "תוכנית לימודים במחשבת היהדות". בחוברת זאת התפרסמו גם קווים למטרות המקצוע.
2. יש להבהיר למורים את מטרות הוראת המקצוע מחשבת ישראל. כמקובל בכל תוכנית לימודים אפשר להציע השוואה של מטרות הוראת המקצוע בניהים הממיר עם המטרות בניהים הממלכתי ועל פי מה שהתפרסם בחוברת שיצאה מטעם אגף לתוכניות לימודים במשרד החינוך. תכנית בחירה במחשבת ישראל לניהים הממלכתי. ירחלים - תשס"ו) השוואה כזאת מחדדת אצל המורה את המטרות בחינוך הדתי והגותי לו לקבץ ימים מסודרים יש לצרף עד אה ספח של רגיש ישראל. יסידים במחשבת ישראל. הערך על פי נחשאים כל נחשאים ערוך על פי דברתת. מקצת מן הניין הוללה. אור כך מקצת מברר חז"ל. וברשך מקורות מברר ראשונים ואחרים

רק לאחר שהתלמידים נכנסו להיכל המחשבה באמצעות מקורות מספרות חז"ל, אשר עמם היה להלמיד קל יותר להתמודד ולו מנחתה בטכטאלות.

מקורות מן המשנה עשירים באמצעים ודידקטיים, המוסיפים למורה ותלמידו כדי להקל עליהם את הלמוד. אמצעי עזר שאינם ידועים על ידי המורה ומורכבים על המקורות, אלא הם משקיעים אימנטיביות בתוך המבט. המבטים בתורה את שיטתו ייחודה הנישאת בעריכת המשנה וניסוחה כונה "אחר כן חלק מאמר כל פסוק קטנים נבחרים להבין, וקולם לדעתם על פה, ולהוסיף, וקולם שם כל אחד מאלו הפסוקים הקטנים הולכים", כלומר הניסוח של ההידוות הקטנות, על "המשניות". נראה מתוך מודעות לצורך ללמוד בעל פה, מתוך ההתחבשות בקשיי ההבנה, וקשיי ההוראה, מנסח המשנה הכינוי בביבול בראש, פירוטות לקשים הדידקטיים ושיקש את הפירוטות הללו במשנה, אם בעזרת חשפה והסגנון, אם בעזרת עולם דימויים מיוחד, אם בעזרת השוואות ועוד. על המורה רק לתת את דעתו לניסוח אלה ולנצל אותם לצורך עבודתו. ועד שהמורה משקיע מחשבה במאמץ בנייה אמצעים דידיקטיים מתוך המקורות, עליו לנצל החילה את האמצעים המשקיעים במשנה עצמה.

7

לפנינו דוגמאות לאמר עליו.

דוגמא 1:

הפרק האחרון במסכת ברכות עוסק בברכות הראיה וברכות על אירועים שונים בחיים. בסוף משנה ב' נאמר שם:

"על הגשמים ועל השורות הטובות – אמר: בתוך דין האמת."

המשנה דנה באירועים המתחללים בחיי כל אדם, ומדגימה אותנו בנוסח הברכה שיש לבדוק כל אירוע.

ובמשנה ה' שם נאמר:

"חייב אדם לבדוק על הדרך

כשם שהוא מבדוק על הטובה."

מה משמעו של הביטוי "כשם" – המורה דנה במקום "כשם" – לא נארכה אלא לקבלתו בשמחה" ברכת "דין האמת" שמבטאים על הדרך – יש לבדוק בלשם ובנוסף חפצה, ועוד שם "מא קרא: חסד ומשפט אשירה לך ה'". – אם חסד אשירה (לכונן) ואם משפט אשירה (רעף).

לפנינו אפשרות לפתח דיון בשאלת הנוסח של הברכה, בשאלת החובה לבדוק על הדרך (האם זאת חובה, או השלמה, או קבלה?), ובעיקר בשאלת הנוקבת של הציווי לבדוק על הדרך בשמחה, המורה "יובל", את תלמידיו לניסוח של הבעיות המחשבתיות, לדגירה י"ל הקשיים האמנותיים והפסיכולוגיים ודיון על הדרכים לפתרונם.

משיית אלה נאפשרות למורה לסייע ללומדיו להתבונן במציאות המורכבת של החיים, לנשט עמדה אשירה כלפי התופעות החיות, ולהבין את הדרכת חכמים בקשיים אלה. דיונים אלה יכינו את התלמידים לדבית דברי חכמים מאחרים יותר, ויעזרו להם לתת תופעות ישומיים וחשובים האדונו במאור.

מעלת המקורות מן המשנה היא הקיצור והתמציתיות.

6. הודעה של דא על מקורות מן המשנה, מקורות מהלמודים והמדרשים, מחייבים הערכות אחרות בלל השפה האדומה של חלק מהמקורות, ובגלל קשיי לשון ומסגן. אולם גם שם ניתן לראות שפה מקורות קצרים והתחבשות בעברית והשווים לכל נפש.
7. הקצרה החכמים לפירוט למשנה פסוק ה', עמ' מ"ה במהדורת מוסר דרב קוק.
8. ברכות דף ס', ע"ב.

3

יש להוסיף כי אין בהצגה זאת, משום ערעור על חשיבות העיסוק המשולב במסגרת שיעור חושבניש בוללה ובאגדה, במסור וברבות, בהתאם לכולתו של כל מורה, ובהתאם לקטעים המודגמים במשנה, במרא ובמרה.

הצגתו היא: ללוק חומר מדברי חז"ל שמחמים במיוחד לפתוח את עיניהם וליהיה של התלמידים, לעיון בהגות ובמחשבה היהודית, חומר זה ישמש בסיס ללימוד ספרי המחשבה האחרים, ובעיקר בו יודגש במיוחד הצד הפילוסופי, ולא צדדים אחרים המקובלים בדרך כלל להדגשה בשיעורי תורה שבעל פה.

מקורות מן המשנה והתנאים, מפורשי ההלכה, מהתלמודים וממדרשי האגדה, יכולים לשמש פריחה לדיון בשאלות מרכזיות במחשבה היהודית, שאלות הנידונות בספרות המאחרות בהתורה. דוגמה שהמקורות הללו עורכים ונוגיים מבחינה מיתודית, בצורה נוטה וקלה יותר להתמודדות ולגברת על תלמידו בית הספר החיכוך.

קצרה היריעה להתחייסות רחבה להכונות הספרותיות של החיבורים השונים הכלולים בספרות חז"ל, חשפה, הסגנון, עולם הדימויים, הקנקנהווי והפילוסופי ועוד. כל אלה יש בהם להעדיק את המדפס, או לפחות, הקדמת העיסוק בחומר זה על פני מקורות אחרים בשלבים הראשונים של לימוד מחשבת ישראל בבית הספר החיכוך.

3

במאמר זה נציג דוגמאות אחדות מן המשנה אשר יש בהן כדי להראות את המעלות שיש במקורות מחשבת חז"ל לעניינו. המקורות מן המשנה שהיא גיבוש ראשון של דברי חז"ל משמשים כדוגמא בלבד. מחייסות למקורות מחיבורים אחרים מהיינת דיון מפורט ביטב כל חיבור וצורת שלוב דברי מחשבה והגות מחוכו.

המשנה ידועה היא קובץ של דברי תנאים, קובץ הלכתי בעיקרו, אשר משקיעים בו גם דברי הגות ומחשבה, אם במסכת שלמה כמו במסכת אבות, ואם במשניות הפורחות במקומות שונים בשי"ל. אחת ההכונות הספרותיות החשובות של דברי החכמים המשקיעים במשנה היא התמציתיות והקיצור. משניות רבות ערוכות עשיר, לעיתים אף עם חזון, והיחוד של המאמרים הוא בעברית שדברי הלכה כמו גם דברי הגות נזממנו למשפטים קצרים העשירים בדמויים ובאסוציאציות, אשר אלה הביאו להתפתחותה של ספרות ענינה בעקבותיהם, בהלמודים ובמפרשים.

לשונה של המשנה היא עברית ארציתאלית, לשון הקרובה לשפת הדבור המקובלת היים והמובנת לתלמידים ממזענים יותר מלשון ההגות המינינימית, ואף מוז של הגות העת החדשה. אם אחת הספרות העיקריות בהוראת מחשבת ישראל היא להביא תלמידים לכלל "הדשבה ישראלית", קרי עיון פילוסופי ומחשבה מסודרת ושיטתית, הרי בטכסטים קצרים ומובנים אשר לשונם לא מורכבת מדי, והוכנס עשיר ברעיונות – יש מכשיר עילי להשת המסרת.

אחת המניית בהוראת מקורות מספרות המחשבה המאחרות יותר, היא הצורך להתמודד עם טכסטים ארוכים, שלחנים קשה ומבנה הדעת מורכב. עד שבניא תלמידים להתמודדות עיונית עם תרעיונות והטענונים, עליו להשקיע מאמץ וכבר ב"הגות הקצרה" ניתוח מולול של המקורות, אין ספק שגם את זאת יהיה על המורה לעשות, אולם המלצתו היא לחתת ניימונות זאת, ולתווות את

3. לשלל, המשניות העוסקות בערך חיי האדם: סנהדרין פ"ד, מ"ה, מכות פ"א, מ"י, מ"ד. מ"ד. משניות העוסקות בשואים תכריחים: פאה פ"ד, מ"א, שקלים פ"ד, מ"ד, עניני פ"ד, מ"ה, ועוד. תנאים רבים אחרים, עיי' במשנה פרקים לזכרם, שלחן הרק החמישי. רמבם: עמוד משתאה גובה התפעה של כובל הקיצור של החכמים ורבות הניסוח של רעיונות מורכבים במלים מועטות, הוא חולה כשרים אלה של חכמים "כח אלקים בלא ספק".
5. רמבם: בהקדמתו לפירוט למשנה פסוק ה' עמ' מ"ב במהדורת מוסר דרב קוק. "היו דבריה במשנה דבר קצר – והבול ענינים רבים".

לאחר דיונים כאלה, קל יהיה יותר להלמידים להבין דברי הוגים מאחרים, כאשר יחזרו לעסוק בנושאים אלה, בשפה ובסגנון אחרים.

דוגמא 4:

מסכת אבות היא כמובן המסכת העשירה ביותר במקורות המתאימים לשמש כסיס למחשבת חז"ל.

ארבע המשינות של ר' עקיבא בפרק השלישי במסכת אבות ראוייה להתייחסות, בכל אחת מהן יחד, הן של חזק וכן של צורה. כאן נעסוק רק בשתיים האחרונות.

אבות פרק ג משנה ט"ו.

ר' עקיבא, ותרשת נחמה, ובטוב תעולם ידון, והכל לפי רוב המעשה.

משנה קצרה זאת ואחת עשרה מילין, מהייחסת לנושאים העומדים ברומו של עולם. השגחה, בחירת, שכל ועניש. נושאים שכתבו בהם קדמונים ספרים ארוכים ולא מיעז אומם. זאת אולי הדוגמה המובהקת ביותר לכוחות ההכמרים לטאטוינות עמוקות בצורה המצוינת ביותר. בהכוננו נכות יכול המורה להוביל את תלמידיו באמצעות משנה זאת, לניסוח השאלות הקשורות בנושאים הללו, ולהגדרת המסקנות העולות מן המשנה. בכל אחת מהן, אין ספק שבהמשך העיון בספרות ימי הביניים יציע התלמיד על קרקע מוצקה יותר, לאחר שינסח את כוחו בהתמודדות עם השאלות באמצעות הדיונים הקצרים והקולעים הללו של ר' עקיבא. החיצים המסומנים מעל השורה הם דוגמא להרגל הבא לסייע לתלמידים לחלק את המשנה ולהבין לכלפי מה הדברים מכוונים במשנה זאת ביטוי ברור למתח או לזיקה שבין השגחה והאץ, בין אלקים ואדם, בין הקב"ה וגם ישראל מתח וזיקה המתהווים ליבה של כל אמונה דתית.

מטבע הדברים אפשר להשאיר שאלות אחרות בצד עיון לאחר לימוד משנה כזאת למשל בשאלה של בחירה ודרישה. אבל גם ניסוח השאלות על ידי התלמידים מתוך הכוונות שבטכסט, הוא הישג או מיומנות שיש לרכוש.

להשלמת התמונה יש להמשיך ולעיון במשנה הבאה של ר' עקיבא – משנה ט"ז.

"הוא היה אומר: הכל נתון בערבון, ומצודה פתוחה על כל החיים, הנתונה פתוחה, והנתונה מקיף, ופופקס פתוח, והיו כותבת וכל הוצאה ללואו, והנבט מחזיקים חדר כל יום ונפרעו מן האדם מותעו, ושלא מותעו, ויש להם על מה שסמכו, והיו דין אמת, והכל מתוקן לסעודה."

יש למצוא את הקשר של משנה זאת למשנה הקודמת ויש להבין מדוע ראה ר' עקיבא לחזור על אותם רעיונות במילים אחרות?

על התלמידים לגלות מהו התפקיד של השפה השונה, של עולם הדימויים השונה במשנה השנייה הדבר יוביל להבנת הצורך לנסח מחדש בכל פעם, את עיקרי המחשבה בשפה: הנמחשת למקום ולזמן.

ה – סיכום

הדוגמאות שלעיל, לא ללמד על עצמן בלבד, אלא ללמד על הכלל כולו, בשימוש במקורות מן המשנה בשעורים ראשונים במחשבת ישראל – יש סיכוי להגיע להקניית: רקע מתאים, הרגלי חשיבה מסודרת, חזיון מוטיבציה להמשך עיון במקורות אחרים, יכולת הבחנה, וניסוח נכון של דעות ורעיונות.

ס'. רבים מהפרשנים מנסים להסביר מה מוסיפה המשנה השניה על הראשונה שבה מורה להספק בהנהגה שראו לא מוסרית דבר. אלא מנסחה את הרעיונות הפילוסופיים המקומים בשפה נפשוית ופשוטה. והיא אולי הסיבה לחזרה, המשנה הראשונה מופנית לסוג אחר של מאזינים והשניה לסוג אחר לגמרי של שומעים.

2: דוגמא 2: המפר האחרון במסכת פאה עוסק בענייני צדקה. המפר נסמך למסכת העוסקת כולה בענייני מתנות עניים.

ועם במשנה האחרונה זכר:

"וכל מי שאינו צריך ליטול ונטל (צדקה) –

אינו נפטר מן העולם עד שצטרף לברית.

וכל מי שצריך ליטול ואינו נוטל –

אינו מת מן הקהלה עד שפרנס אחרים משלו.

וכל מי שאינו צריך ליטול ונטל – ועושה עצמו כאחד מהם –

לפינו אפשרות לסתם בעד הצדקה ונפילתו מהסידים, בעד התנייה או הקבוצה, מול ההסתפקות במוטט, בעד המאמץ להימנע מפשיטת יד. המשנה עוסקת במתחזים למיניהם וגורלם האומלל במערכות החברה.

המשנה מנסה להסביר את ההיבט הכללי של הנידון בענין פשוט. במיד המורה סלולה דרך ליבוש שאלות העתידות עם תלמידיו, גיבוש החשוב ביותר בהרגל ובמיומנות לקרוא המשך הדרך בלימוד מחשבת ישראל.

על התלמידים לחתור את ההגישה הזיאקטית ואת היכולת לנסח דבר מורכב.

למשל, בדיון על האדם שצריך ליטול ואינו נוטל, על התלמידים להתלבט בשאלות: האם מתח לונו כד' האם אין בכך סיכון או אולי גאווה מופרזת? כי יכולים התלמידים לחתור את הניתוח הפנימי הנפשי של האדם העומד במצבים קשים או מוזרים בחיים, עליהם ללמוד לפני עמדת כלפי מצבים כאלה ולנסח את הנימוקים לעמדתם.

דוגמא 3:

מסכת ערויות עשירה במאמרים קדומים ויש בה חומר רב עד לעניינו. למשל בפרק הראשון משניות ג-ו. או המשנה האחרונה בספר האחרון (ערו).

בפרק ה' משנה י"ז: אמר ר' חייא בר אבא ר' יוחנן ברי ר' חנין:

"עקיבא בן מהללאל תמיד אהבה דברים."

אמר לו: עקיבא, חזון בר בארבעה דברים שהיה אומר

ונעסך אכ ביתא דין בישראל.

אמר להם: מוטב לי להקרא שוטה כל ימי ולא להיעשות שעה אחת רשע לפני המקום.

שלא יהיו אומרים – בטביל שורה חור בו.

בשעת מיתתו ושל עקיבא אמר לנו:

חזון בר בארבעה דברים שהיה אומר...

אמר לו: רבין לעקיבא: אבא סקד עלי לחברך.

אמר לו: איני מספק.

שמא עולה מצאת בי.

לא, מעשך יקרבך ומעשך ירחקך."

משניות אלה עשירות בתוכן כנסו במבניות ובשאלות קשות. ואולי לא פלא הוא שמשניות אלה לא כלילת בתוכניות הלמודים במשנה:

יד למורה אם רביר משנים אחדים בבססו ויסייע לתלמידים להבין את המקשר. מכאן ואילך פתחה הדרך במי התלמידים לשאול, להקשיק ובעיקר לחשוב. על המורה להדריך את התלמידים במיון הנושאים ולהבין הדיונות או העמדות המתרחשים במשנה. עקיבא ↔ החכמים.

עקיבא ↔ רבין. רבין ↔ עקיבא.

מורכבת היחסים העולים של החכמים, מערכת היחסים בין האב לבין, העמידה על עקרונות, הברירה המורכבת, הסלידה מניצול קשרים משפחתיים לרעה, כל אלה ראשי פרקי לעיסוק תוסס ואטרקטיבי בשאלות מוסר ומחשבה מהשורה הראשונה.

9. הצטטת בדילוגים מפרק יז, משנה ט.

